

Osnovne napomene o gospodarstvu Hrvatske i Slavonije oko 1903.-1904. godine

HRVOJE PETRIĆ

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR-10 000 Zagreb
hpetric@ffzg.hr

Pregledni rad

Review article

Primljeno/Received: 28.12.2013.

Prihvaćeno/Accepted: 19.02.2014.

U radu se pokušava dati neke napomene o događanjima u gospodarstvu oko 1903.-1904. u Hrvatskoj i Slavoniji s kratkim doticajem na problem odnosa ekonomskih ciklusa i ritma političkih ciklusa, na primjeru zbivanja oko 1903.-1904. godine. Ekonomija Hrvatske i Slavonije se, nakon izlaska iz krize koja je trajala od 1873. do 1895., našla u razdoblju ubrzanog rasta. Preispituju se Kondratjevljevi valovi, odnosno početni učinak 3. Kondratjevljevog vala na Hrvatsku i Slavoniju. Blagostanje nastalo nakon 1895. (u odnosu na prethodna desetljeća), nije bilo jednako distribuirano. Najskromniji porast blagostanja je ostvarilo seljaštvo, gdje je modernizacija sporo napredovala. Na drugoj strani, u gradovima, došlo je do povećanja poduzetničkog sloja koji je koncentrirao bruto domaći proizvod, čime je došlo do rasta nejednakosti u društvu. Uz brojne naslijeđene probleme koje je imalo seljaštvo, moguće je utvrditi kako je nejednaka distribucija blagostanja (na kojoj je raslo nepovjerenje seljaštva prema građanstvu) bila jedan od važnijih (ali ne i jedinih) „okidača“ seljačkih pokreta 1903.-1904. godine, koji je uvjerio braću Radić da seljaštvo odmah treba uključiti u politički život. Uz to valja upozoriti da je nejednaka distribucija poraslog blagostanja postala i važnom osnovicom za okupljanje seljaštva oko programa nove Hrvatske pučke seljačke stranke.

Ključne riječi: gospodarska povijest, Hrvatska i Slavonija, odnos ekonomskih ciklusa i političkih ciklusa, Kondratjevljevi valovi

U historiografiji je Rudolf Bićanić prvi nastojao objasniti ekonomsku podlogu događaja 1903.-1904. godine. On je pokušao postaviti problem odnosa ekonomskih ciklusa (*poteza-kriza-depresija-stagnacije*) i ritma političkih ciklusa, koji u teoriji društvenih znanosti nije bio dovoljno istraživan. Bićanić je utvrdio kako se ne zna kakva konkretna uzročna veza postoji između ekonomskih i političkih ciklusa te ne postoje instrumenti kojima bi se mogla mjeriti. *No može se zamisliti da će se naći metode za egzaktnije ustanovljavanje mjerenja međuzavisnosti ritma političkih i ekonomskih ciklusa.* Autor se u radu poziva na radove ekonomista Evgenyja Vargu o ekonomskim krizama iz 1937., i Josepha Schumpetera o poslovnim ciklusima, objavljen 1939. godine.¹ Nakon Bićanićevog članka javio se niz istraživanja koji govore o sličnim proble-

mima u raznim dijelovima svijeta,² ali i o novijim odnosima ekonomskih i političkih ciklusa u Hrvatskoj.³

Uz to je zanimljiv tekst Igora Karamana iz 1984. o društveno-povijesnim procesima modernizacije i problemima prijelaznih razdoblja, u kojem je upozorio na očiglednu neophodnost reinterpretacije narodnih pokreta 1903./1904. s gledišta njihovog značenja u društvenim borbama za osiguranje napretka modernizacijskih procesa. Karaman je upozorio da je hrvatska istraživanja potrebno usporediti s rezultatima istraživača u srednjoistočnoj Europi, jer se očituju neka temeljna

¹ Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj*, *Historijski zbornik XXVII-XXVIII*, Zagreb, 1974-75., str. 49. Članak je objavljen posthumno. Autor je umro 1968. godine i teško je utvrditi stvarnu godinu pisanja rada.

² Npr. James R. Kurth, *The political consequences of the product cycle: industrial history and political outcomes*, *International Organization* 33/01, 1979., str. 1-34. Od novijih radova iz bližeg okruženja npr. Dorin Jula, *Economic Impact of Political Cycles – The Relevance of European experiences for Romania*, *Working Papers of Institute for Economic Forecasting*, 2008., <http://www.ipe.ro/RePEc/WorkingPapers/wpiecef081101.pdf> - pristup ostvaren 2.2.2014.

³ Valentina Vučković, *Političko-poslovni ciklusi: postoje li u Hrvatskoj?*, *Privredna kretanja i ekonomska politika* 20/125, Zagreb, 2011., str. 61-88.

zajednička procesna i strukturna obilježja prijelaznih epoha. Istaknuo je kako istraživanje oblikovanja građansko-kapitalističkog sustava na hrvatskom prostoru može pružiti također važan doprinos boljem razumijevanju suvremenosti; pod uvjetom, dakako, da bude iz temelja prožeto društvenohistorijskim pristupom u proučavanju i osvjetljavanju povijesnih zbivanja. Karaman, između ostaloga, ističe da su na prijelomu stoljeća opet sazreli uvjeti za novu i akutnu društvenu krizu (1895-1905.), što nalazi svog odraza u narodnom pokretu 1903/4. Tada su na izmijenjenoj razini uspješno provedeni u život bitni ciljevi i zadaci, koji su dva desetljeća ranije ostali nerealizirani. Time je najzad bilo omogućeno da se na našem tlu snažnije afirmiraju demokratsko-progresivne tendencije u oblikovanju građanskoga društva. Iako je od objavljivanja Karamanovog članka prošlo 30 godina, u međuvremenu se istraživanju narodnih pokreta 1903./1904. nije pristupilo na način kako je on predložio, smatrajući da izdvojeno praćenje pojedinačnih povijesnih fenomena može pružiti samo masu činjenične građe ...bez mogućnosti osvjetljavanja i razumijevanja njihovih međuodnosa, koji tvore pravi smisao povijesnih zbivanja. Potrebna je, dakle, svrsishodna i ostvarljiva konceptualizacija ukupnog znanstvenoistraživačkog rada u proučavanju društvenohistorijskog totaliteta.⁴

Svjesni smo da se u ovom trenutku, u kratkom članku ne možemo dovoljno približiti realizaciji Karamanovih prijedloga. Stoga se ovaj članak može smatrati kao mali korak prema budućim mnogo ambicioznijim istraživanjima modernizacijskih procesa u vrijeme narodnih pokreta 1903./1904. U ovom slučaju se osvrćemo samo na modernizacijske procese koji su vezani uz gospodarsku povijest. Zbog toga je prvo potrebno ponoviti najvažnije Bićanićeve spoznaje, djelomično ih nadopuniti rezultatima novijih istraživanja, te ih nastojati staviti u srednjoistočnoeuropske kontekste, ali i staviti u međuodnos s još nekim modernizacijskim procesima poput tranzicije stanovništva i urbanizacije kako bi se mogli objasniti elementi modernizacijskog procesa demokratizacije politike i u konačnici integracija naroda, koja je bila provođena i kroz seljački pokret braće Radić, čija je baza okupljanja nastala upravo oko suprotnosti izazvanih nejednakom distribucijom poraslog blagostanja.

Također je moguće pokušati preispitati Kondratjevle valove⁵ (*Kondratiev/Kondratieff waves*) u

odnosu na hrvatsko-slavonsko gospodarstvo, odnosno početni učinak 3. Kondratjevle vala⁶ na Hrvatsku i Slavoniju, koji je u globalnoj ekonomiji počeo oko 1896. godine. Pri tome treba biti oprezan jer valja na umu imati i kritike, ali i najnovije modifikacije Kondratjevle valova.⁷

Rudolf Bićanić je istaknuo činjenicu kako je ekonomika u Hrvatskoj i Slavoniji do početka 20. stoljeća prešla tri faze: 1) kriza prijelaza iz feudalne u tržišno orijentiranu poljoprivredu; 2) kriza trgovine i prometa izazvana gradnjom željeznica; 3) velika europska poljoprivredna kriza. Nakon ukidanja feudalnih odnosa (kmetstva) 1848. godine u civilnim dijelovima Hrvatske i Slavonije, došlo je do izbijanja jake ekonomske krize u kojoj se hrvatska poljoprivreda teško i sporo prilagođavala tržišnom gospodarstvu. Bivši kmetovi su postali vlasnicima urbarijalne zemlje, dok su neurbarijalnu mogli otkupiti. Dobar dio seljaka nije bio u stanju nabaviti potrebne iznose za otkup te su oni sve više upadali u dugove s lihvarskim kamatama. Mnogi se bivši feudanci nisu mogli prilagoditi činjenici da im seljaci putem tlake više ne moraju besplatno obrađivati zemlju, već su im za obrađivanje veleposjeda morali plaćati nadnice. Nemali dio nekada ekonomski jakih vlastelinstava je propalo. Kod nekih se taj proces odvijao brže, a kod nekih je bio sporiji. Proces likvidacije ostataka feudalne ekonomike trajao je dugo, a posljednji su tragovi uklonjeni tek sredinom 20. stoljeća. Prijelaz na tržišno gospodarstvo je nekadašnja vlastelinstva transformirao tako da je seljacima bio omogućen otkup zemlje. U tom procesu je došlo do prezaduživanja nekadašnjih feudalaca koji su posrednicima jeftino prodavali zemlju, koju su ovi parcelirali i u manjim parcelama po visokim cijenama preprodavali seljacima. Pozicije nekadašnjih feudalnih gospodara su postupno

Promatrajući dinamiku kretanja robnih cijena, kamatne stope, najamnina, vanjske trgovine, eksploatacije i potrošnje ugljena i proizvodnje lijevanog željeza i olova od kraja 18. stoljeća, Kondratjev dolazi do zaključaka da ona otkriva duge cikluse kretanja kapitalističke privrede, koji se ogledaju u smjeni u uzlaznih i silaznih valova konjunktura. U tom razdoblju kapitalistička je privreda prošla kroz tri duga ciklusa: prvi obuhvaća razdoblje od kraja 18. stoljeća do sredine 19. stoljeća, drugi razdoblje od sredine do kraja 19. stoljeća, a treći preostali period do prvog svjetskog rata. Adolf Dragičević, *Leksikon političke ekonomije* 1, Informator, Zagreb, 1965., str. 324-326.

6 *Kondratieff Waves in the World System Perspective. Kondratieff Waves. Dimensions and Perspectives at the Dawn of the 21st Century*, urednici Leonid E. Grinin, Tesselano C. Devezas i Andrey V. Korotayev. Uchitel, Volgograd, 2012., str. 23-64.

7 Daniel Šmihula, The waves of the technological innovations of the modern age and the present crisis as the end of the wave of the informational technological revolution, *Studia politica Slovaca* 1/2009, Bratislava, 2009., str. 32-47; Isti, Long waves of technological innovations, *Studia politica Slovaca* 1/2011, Bratislava 2011., str. 50-69.

4 Igor Karaman, Prijelaz ili modernizacija. Društvenohistorijski procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja, *Naše teme* 4-5, Zagreb, 1984., str. 655-676.

5 Ovo ime je 1939. predložio Joseph Schumpeter, nazvavši ih po ekonomistu Nikolaju Dmitrijeviću Kondratjevu (1892.-1930.). U literaturi se ponekad koristi i naziv Kondratjevle valovi.

preuzimali razni trgovci, odvjetnici, raniji upravitelji vlastelinstava, činovnici uprava i drugi koji su se znali bolje prilagoditi novonastalim okolnostima u gospodarstvu. I seljačka gospodarstva su se morala suočiti s tržišnim odnosima. Kako bi organizirali kvalitetniju poljoprivrednu proizvodnju, bili su prisiljeni provesti brojne investicije – od izgradnje gospodarskih zgrada i novih kuća za stanovanje, preko poboljšanja oruđa za rad (i kasnije nabavljanja strojeva) do povećanja broja grla stoke. Država je izvršila pritisak uvećanjem poreza koji se morao plaćati u novcu, a seljaci su morali plaćati i zemaljske rasteretnice, tj. obveznice kojima su se otkupljivali od kmetskih podavanja. Seljaci, k tome, uglavnom nisu bili vični trgovanju ni proizvodnji za tržište.⁸

Razmatajući krizu prijelaza iz feudalizma u kapitalizam, Bićanić nije uzeo u obzir specifičnosti nekadašnje Hrvatsko-slavonske Vojne krajine, koja je 1881. pripojena civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Za razliku od kmetova u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, bivši krajišnici su bili pošteđeni problematike otkupa neurbarijalne zemlje te su se relativno lako mogli uklopiti u nove odnose.⁹ Osim toga, uvođenjem civilne uprave dotadašnji su krajišnici s jedne strane dobili veću slobodu u imovinsko-pravnom smislu, a s druge mnogo veća porezna opterećenja. *U vrijeme dok je proces likvidacije feudalnih ostataka u sjevernoj Hrvatskoj još bio u toku, a prevođenje krajiških gospodarstava na punu privatno-pravnu imovinsku osnovu tek predstojalo – dolazi do velike europske agrarne krize koja će potrajati oko dva desetljeća (1873.-1895.), te u znatnoj mjeri odrediti daljnji razvojni put ekonomsko-socijalnih odnosa na našem selu.*¹⁰

Istovremeno je došlo do krize trgovine i prometa izazvanog gradnjom željezničke pruge od Siska preko Zagreba do Zidanog Mosta. Željeznica je prekinula nekadašnju trgovinsku transverzalu kojom se vršila tranzitna trgovina žita od srednjeg Podunavlja prema sjevernojadranskim lukama. Kako je došlo do propasti trgovine žitom ovim pravcem, mnogo je ljudi ostalo bez posla. Najviše su bili pogođeni lađari, splavari, prijevoznici, mornari i lučki te brodogradilišni radnici, a uz njih i oni koji su bili usko vezani uz njihov rad – trgovci, obrtnici, gostioničari i drugi. Ne treba zaboraviti kako je Hrvatska još 1848. bila toliko jaka da je mogla nagovijestiti rat Ugarskoj, da bi u vrijeme potpisivanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1867. bila gospodarski

osiromašena zemlja, i to ponajviše zbog krize prijelaza iz feudalnog u tržišno gospodarstvo i krize izazvane gradnjom željezničke pruge. Stoga, ne treba čuditi što su hrvatske političke elite 1867. bile primorane potpisati Hrvatsku-ugarsku nagodbu, koja je kasnije desetljećima opterećivala odnose u hrvatskoj politici. Glavni oponenti nagodbi bili su iz Stranke prava, koja je svoj početak i najjača uporišta imala baš u onim krajevima koji su najjače bili pogođeni krizom izazvanom gradnjom željezničke pruge, a to su bili Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar. Pravaši, koji su iznikli iz ostataka propadajućeg građanstva koje se razvilo posredstvom nekada jake tranzitne žitne trgovine, u političkom su smislu bili radikalni. Formalistička i državopravna sterilnost njihovog starčevićanstva se može objasniti i time što ga je nosila generacija koja je pripadala dijelu građanstva koji je bio izložen gospodarskom propadanju. To za nas ne bi bilo važno da sterilnost pravaške ideologije (koju seljaštvo, u najvećoj mjeri, nije prepoznalo kao svoju) nije otvorila put prema osnivanju Hrvatske pučke seljačke stranke.¹¹

Izgradnja željeznica je omogućila industrijski procvat, npr. u Rijeci, Karlovcu, Zagrebu, Varaždinu, Koprivnici, Sisku, Osijeku itd. Istovremeno je pala dotadašnja trgovačko-politička važnost gradova koji su se razvili na osnovi kombiniranog sustava rijeka-cesta (npr. Karlovac, Sisak...). Najveću je korist od željeznice imala Rijeka (gdje je ostvarena veza željeznica-brod) koja je bila orijentirana na prekomorsku trgovinu. Korist su imali i Osijek, Sisak, Karlovac, Vukovar i još neki gradovi, a njima je u prilog išla unutarnja trgovina.¹²

Prometna povezanost je bila od velike važnosti i za poljoprivrednu proizvodnju koja je stoljećima bila usmjerena na lokalne potrebe i to najčešće na isporuku proizvoda feudalcu, trgovcu ili rijetko na prodaju proizvoda na sajmovima. Bolja prometna povezanost s drugim dijelovima austrijskih zemalja i Ugarske, te djelovanje na velikom jedinstvenom carinskom području (carinske granice unutar Monarhije su bile ukinute 1850.), dovelo je do velikog prijeloma u orijentaciji

8 Bićanić, *Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj*, str. 50.

9 Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, knj. 2, Naprijed, Zagreb, 1997., str. 208-209.

10 Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000., str. 196-197.

11 Bićanić, *Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj*, str. 51.

12 Arnold Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835-1918.)*, Naprijed, Zagreb, 1999., str. 116-113, 117. *Okviri Dvojne Monarhije mogli su funkcionirati i gospodarski promotivno: područje Hrvatske bilo je integrirano u jedan širi gospodarski prostor, koji je bio na višem stupnju modernizacije; razvoj hrvatskog društva mogao je, dakle, ipak brže napredovati, nego bi to bilo moguće na isključivoj osnovi vrlo skromne gospodarske modernizacije. Konačno, u interesu vladajućih krugova u Budimpešti i Beču bilo je da promiču stanovit stupanj modernizacije u hrvatskim zemljama, uz ostalo i zato da bi stvorili odgovarajuće komunikacijske mogućnosti.*

poljoprivrednih proizvođača koji su počeli proizvoditi za udaljena tržišta koja su nudila povoljnije uvjete za prodaju njihovih proizvoda. Hrvatska i Slavonija su postale isporučitelj tovljenih volova na zahtjevno bečko tržište, a u austrijske zemlje, Njemačku i Italiju se izvoze konji, svinje, ovce, koze, perad i jaja. Vrijednost izvoza stočarskih proizvoda iz Hrvatske i Slavonije je samo u 1910. bila viša od 80 milijuna kruna (približno 800 milijuna današnjih dolara).¹³

Kao što smo ranije naglasili, značajan utjecaj na gospodarska kretanja imala je i velika europska poljoprivredna kriza koja je trajala čak 22 godine i to od 1873. do 1895. Ta je kriza u Hrvatskoj i Slavoniji izazvala pad cijena poljoprivrednim proizvodima. Nakon toga je uslijedilo uvećanje prodaje poljoprivrednih proizvoda kako bi se količinom pokušao nadoknaditi gubitak izazvan padom cijena. Istovremeno je došlo do pojačane siječe hrvatskih i slavonskih šuma te izvoza drva, diobe kućnih zadruga i bijega stanovništva iz sela u gradove.¹⁴ Seljaštvo se našlo pritisnuto rastom obveza (za dio seljaštva koji je živio u nekadašnjem civilnom dijelu Hrvatske i Slavonije najznačajniju težinu je imao zemljišno-otkupni dug), a s druge strane padom cijena poljoprivrednih proizvoda pa su mnoga seoska gospodarstva propala.

Treba istaknuti kako je osim dugotrajnih strukturalnih kriza, kakva je bila ona poljoprivredna od 1873. do 1895., bilo i kratkotrajnih kriza, kao primjerice 1857., 1866., 1873., 1882., 1890., 1900. i 1907. godine. Svaka od tih kriza imala je veći ili manji efekt na svakodnevni život hrvatskih seljaka. Važno je istaknuti da se nakon faze ekonomskog uzleta, koja je trajala od 1897. do druge polovice 1900. godine, počela širiti nova svjetska gospodarska kriza koja će potrajati sve do 1904. godine.¹⁵ U budućim bi istraživanjima trebalo ispitati i utjecaj ove krize na seljački bunt i druge pokrete 1903./1904. godine.

Nakon završetka velike poljoprivredne krize 1895., došlo je do postupnog oporavka. Poljoprivredna proizvodnja je bitno povećana. U razdoblju od 1895. do 1905. godine u Hrvatskoj i Slavoniji je bilo oko 7.390.000 jutara zemljišta. Od toga je oko 35 posto otpadalo na oranice i vrtove, 10 posto na livade, 1 posto na vinograde, 14 posto na pašnjake i 36 posto na šume, dok je 5 posto tla bilo neproduktivno. U poljoprivrednoj proizvodnji 1905., koja se odnosila na oranice i

vrtove, dominirao je kukuruz s udjelom od 27 posto, za njim je slijedila pšenica s 21 posto, raž s 5 posto koliko je obuhvaćala i proizvodnja krumpira. Suražice je bilo zasađeno 2,5 posto, pira 1 posto, a heljde svega 0,26 posto. U usporedbi s 1895. došlo je do značajnog porasta površina zasađenih pšenicom, ali i porasta proizvodnje krumpira. U razdoblju od 1890. do 1905. došlo je do sužavanja ugara, koji je pao s 390.000 jutara na 182.000 jutara. Vrijednost ratarske proizvodnje je znatno porasla i to od 1896. do 1905. godine, s 223 milijuna kruna (ekvivalent oko 2 milijarde i 200 milijuna današnjih američkih dolara) na 352 milijuna kruna (oko 3 i pola milijarde današnjih američkih dolara!), što svjedoči o značajnim rezultatima u porastu poljoprivredne proizvodnje i njene vrijednosti.¹⁶

Ukupne površine oranica i vrtova u Hrvatskoj i Slavoniji su od 1872. do 1913. povećane za 14,7 posto, dok su polja na ugaru od 1886. do 1913. pala s 22,7 na 6,7 posto, a u istom periodu su površine zasijane žitaricama povećane za 16,3 posto. Prinos kukuruza je od 1896.-1900. do 1911.-1913. godine povećan s 11,6 na 15,4 metričkih centi, a krumpira s 56,7 na 75,7. Došlo je i do značajnog porasta povećanja uroda šećerne repe i to sa 67 na 149 metričkih centi (u razdoblju između 1885.-1889. do 1911.-1913.). Agrarna kriza nije imala samo negativne efekte. Ona je ubrzala modernizaciju u uzgoju žitarica, ali i povoljno djelovala na premještanje i koncentraciju žitne trgovine prema proizvodno siromašnijim tržištima Austro-Ugarske – Bosni, Dalmaciji, drugim dijelovima jadranskog priobalja te alpskim prostorima. Usporedba prosječnih žetava iz 1891.-1893. i 1911.-1913. ukazuje da su prinosi pšenice, kukuruza, krumpira i djeteline bili znatno viši od prosjeka u ugarskom dijelu Monarhije. U istom je razdoblju vidljiva tendencija pada proizvodnje industrijskih biljaka – šećerne repe, lana, konoplje, uljane repice, cikorijske, suncokreta i duhana. Od velike je važnosti bilo šumsko gospodarstvo jer je ono pružalo priliku za akumulaciju kapitala pa je u vrijeme agrarne krize jačao izvoz drveta.¹⁷

Agrarnu krizu, sa svim negativnim posljedicama po seljačko društvo, kao očevidac odlično je opisao seljački književnik Mihovil Pavlek Miškina (1887.-1942.) iz sela Đelekovca u Podravini: *Nastao je glad za zemljom (Taj glad nije se ni danas nasitio, iako je prije neko trideset godina sve ono što je oduzeto selu, došlo natrag narodu u ruke, a još k tome i iz susjednog mjesta preko hiljadu rali plodne zemlje.)... Dvojica-*

13 Vladimir Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli (1848.-1968.)*, knj. 2, Ekonomski fakultet, Zagreb, 2013., str. 29-30.

14 Rudolf Bičanić, *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895.*, Preiskano iz *Ekonomista*, broj 3-5, Vlastita naklada, Zagreb, 1937., str. 1-32.

15 Bičanić, *Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj*, str. 52.

16 *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije* 1, Kr. zemaljski statistički ured, Zagreb, 1905., str. 382, 385; Bičanić, *Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj*, str. 52-54.

17 Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835-1918.)*, str. 124-126.

trojica vlastelina – koji su imali malo – rasparčali su odmah svoje dijelove i prodali. Al' to je bilo premalo. Trebalo je ljudske i stočne hrane. Iskrčile su šikare, prosjekli voćnjaci, razrušili pčelinjaci, gdje se kako dalo zario se plug. Nestalo ugara, izrezuckale se međe. Ljudi se molili Bogu za pomoć, grizli međusobno i gledali prevariti jedan drugoga. Razrušili su zadružne kuće, dijelili se i pošli u lov za slogovima, kako je koji znao i mogao. Novo doba, novi život, donio i nove potrebe. Otkud sve namiriti?... Umjesto vesele pastirske pjesme, čule se poljem kletve. Umjesto razgovora o ljepoti Božje prirode, rukopipateljna svađa za šaku zemlje, za pregršt trave. To je bio novi život. Toj generaciji, koja je stvarala i morala stvoriti opet zemlju, pripada moj otac. A kao dijete proživio sam i ja isto. Dioba, isplata, nabava gospodarskog oruđa, nedostatak zemlje, dugovi, djeca, novi život, novi pogledi na svijet – borba među svjetlom i tminom. Koliko se toga motalo u njihovoj glavi. Tu je trebalo snage, pomoći, a ja sam bio slabičak, dijete. A ipak sam morao.¹⁸

Zdravstvene prilike na selu bile su jako loše. Bunari su bili otvoreni, muhe su se rojile posvuda, stajsko gnojivo ležalo je u hrpama rasuto po dvorištu, a kako je veoma maleni broj kuća imao zahod, ljudski i životinjski izmet širio je smrad, a kućani su ga na obući unosili u kuću... Ujutro, seljak bi oprao ruke i usta. Ako je radio napolju ili gazio po blatu, onda bi prije spavanja oprao noge. Zimi, kada su svi se svi ukućani sakupili u glavnoj prostoriji, zrak mora da je bio gotovo žitak od mirisa znojnih, neopranih tijela, vlažne odjeće, duhana, kupusa što se kiselio ispod kreveta, dima s ognjišta i prašine koja je rominjala s krova od slame. Seljaci su bili navikli na uši, stjenice, buhe...¹⁹

Osim toga, valja istaknuti važnost vinogradarstva. U Hrvatskoj i Slavoniji je vinogradarstvo krajem 19. stoljeća bilo pogođeno raznim bolestima koje su stare loze gotovo uništile. Zbog toga je bilo nužno provesti skup proces obnove površina pod vinogradima i zasađivati ih novom američkom trsnom podlogom. U mnogim krajevima su uništenje vinograda, ali i kasniji izdaci proizašli na njihovoj obnovi potjerali mnogo iseljenika u Ameriku. Koliki su bili razmjeri propadanje vinograda govori podatak da je od 1891. do 1905. površina pod domaćom lozom pala sa 105.000 na svega 35.000 jutara vinograda. Od 1896. je počeo proces

opravka američkom lozom kojom je tada bilo zasađeno 8.000 jutara. Do 1905. su površine pod američkom lozom porasle na 38.000 jutara. Inače je ukupna površina zasađena vinovom lozom dostigla najnižu točku 1901. godine, od kada počinje brz proces obnove površine zasađene vinovom lozom. Treba istaknuti i kako je od ukupna vrijednost vinogradarske proizvodnje 1891. do 1906. porasla sa nešto više od 5 milijuna kruna na preko 21 milijun kruna (ili s oko približno 50 milijuna na preko 210 milijuna današnjih američkih dolara).²⁰

Na prostoru nekadašnje Vojne krajine na mjestu iskrčenih vinograda (površine pod vinovom lozom su se gotovo prepolovile) i šuma (smanjenih za oko 5 posto), proširile su se oranice, livade i pašnjaci. Smanjena je i površina oranica na ugaru, a to je omogućilo sjetvu žita na većim površinama, ali i veću proizvodnju žita i krumpira. Bivši krajiški seljaci su slabo obrađivali zemlju te krajem 19. stoljeća na prostoru bivše Vojne krajine nije bilo dovoljno plugova i vučne stoke. Fran Vrbanić, koji se bavio gospodarstvom Vojne krajine u 19. stoljeću (i kasnijeg razvoja bivšeg vojnokrajiškog područja), zaključio je kako se na osnovi svojih istraživanja ne usuđuje utvrditi da je narod na tom prostoru tijekom 19. stoljeća postao bogatiji.²¹

I u stočarstvu je došlo do ubrzanog napretka, a osobito raste izvoz. U periodu od 1896. do 1905. došlo je do utrostručenja izvoza goveda, udvostručenja izvoza svinja te utrostručenja izvoza ovaca i koza. Kod izvoza konja je dolazilo do oscilacija tako da je npr. drugi burski rat u južnoj Africi (1899.-1902.) pozitivno utjecao na prodaju konja, koja je znatno pala po njegovom završetku.²²

Sabor je iz proračuna Hrvatske i Slavonije poticao stočarsku specijalizaciju, a provodila se i sustavna selekcija stoke i to uvođenjem novih pasmina koje su bile produktivnije. Najbolja grla su se nagrađivala na sajmovima, osnivali su se selekcijski centri, jačalo poljoprivredno obrazovanje, utemeljuju se marvogojske udruge, a svoju je djelatnost jačalo i Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo.²³

Zanimljivo je usporediti hrvatsko-slavonsku poljoprivredu s drugim područjima. Vezano uz proizvodno

18 Mihovil Pavlek Miškina, Autobiografija iz god. 1935., u: Miškina, *Sabrana književna djela*, knj. 3, Poezija. Dodatak: razni priloz, ur. Milivoj Kulundžić, Ogranak Matice hrvatske Koprivnica, Koprivnica, 1968., str. 261.

19 Elinor Murray Despalatović, Zdravstvene prilike na hrvatskom selu krajem 19. stoljeća i uloga općinskih liječnika, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1999., str. 272-273.

20 *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije* 1, str. 427; Bičanić, *Ekonomska podloga događaja 1903.* u Hrvatskoj, str. 55-56.

21 Fran Vrbanić, Prilozi gospodarskomu razvoju hrv.-slav. Krajinu u 19. vijeku, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički*, Knj. 54, Zagreb, 1900., str. 40-131; Vladimir Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli (1848.-1968.)*, str. 27-28.

22 Bičanić, *Ekonomska podloga događaja 1903.* u Hrvatskoj, str. 56-57.

23 Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli (1848.-1968.)*, str. 30-31.

intenzivnije kulture općenito su sve hrvatske zemlje bile ispod ugarskog i austrijskog prosjeka. Hrvatska i Slavonija su za oko jedan posto bile iznad indeksne vrijednosti ugarskog dijela Monarhije. Ukupno manji prinosi s proizvodnih površina u hrvatskim zemljama pokazali su se u negativnoj bilanci postotnih stavaka s površina obveznih na zemljarinu i čisto katastarskom prihodu. Hrvatska i Slavonija imale su 1867. prosjek čistog katastarskog prihoda od malo više od četiri forinte (guldena) po hektaru, što je bilo malo u usporedbi s 11 u južnoj Ugarskoj i Moravskoj, ili 10 u Donjoj i Gornjoj Austriji te Češkoj, ...od većih šumskih površina i pašnjaka. Prema tome je i zemljarina bila niža; ona je godine 1897. u Hrvatskoj i Slavoniji i Primorju iznosila 0,91 gulden po hektaru, u Dalmaciji čak samo 0,26 guldena, čime su se ove zemlje ubrajale u najsiromašnije u Monarhiji.²⁴

Uz nedovoljno iskustvo u vođenju krupnije poduzetničke aktivnosti, brži razvoj kapitalističke ekonomike je ometao usporen proces moderne akumulacije kapitala, tj. izostanak novčarskog gospodarstva. U Hrvatskoj i Slavoniji je u trenutku izbivanja krize 1873. djelovalo tridesetak kreditnih ustanova (od čega samo šest banaka ili bankovnih filijala). Nakon toga dolazi do stagnacije razvoja bankovnih i štedioničkih ustanova; u periodu 1875.-1890. osnovano je svega desetak novčarskih institucija od kojih je samo jedna bila banka. Nakon 1890. godine dolazi do ubrzanijeg okupljanja kapitala u novčarskim zavodima, tako da je u posljednjem desetljeću 19. stoljeća osnovano 46 novih novčarskih ustanova (od toga 12 banaka), – bez kreditnih (vjeresijskih) zadruga. Taj trend se nastavio pa je u Hrvatskoj i Slavoniji broj novčarskih zavoda do 1905. godine narastao na 130 (od toga 33 banke). Broj kreditnih (vjeresijskih) zadruga je također snažno rastao, što se može vidjeti iz Tablice 1, pa je 1880. bilo svega 18 kreditnih (vjeresijskih) zadruga, da bi im 1903. broj porastao na 526.²⁵ U kasnijem će procesu rasta hrvatskog novčarstva važnu ulogu imati češki kapital,²⁶ iako je najvažnija uloga bila mađarskog i austro-njemačkog kapitala. Razvoj novčarskih zavoda u Hrvatskoj i Slavoniji je nakon 1900. bio brži nego u Ugarskoj, i to s obzirom na njihov ukupni broj, ali i na obim uplaćenog dioničarskog kapitala.²⁷ Postojale su

jake društvene grupe koje su kočile napredak Hrvatske zbog različitih interesa. Ovo zaobilaženje hrvatskih prostora bilo je porazno za razvoj proizvodnog gospodarstva u Hrvatskoj, jer bilo je premalo stranog financijskog kapitala koji bi se usmjeravao u domaće gospodarske ciljeve, među kojima je na prvom mjestu bila organizacija zadruga koje su trebale postati produktivne i izvoziti robu.²⁸

Tablica 1 – Novčarske institucije u Hrvatskoj i Slavoniji 1880.-1910.

Godina	Banke	Štedionice	Kreditne zadruga	Ukupno
1880.	5	33	18	56
1890.	7	41	46	94
1900.	19	75	148	242
1903.	24	86	526	636
1904.	26	92	609	727
1905.	33	97	642	772
1910.	52	137	744	933

Izvor: Statistički atlas kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.-1915., Kr. Zemaljski statistički ured, Zagreb 1915., Tabl. XCVII.

Poljoprivredna kriza je prisiljavala dio seljaštva da se preseli u gradove pa je od 1880. do 1900. došlo do, primjerice, udvostručenja ukupnog broja stanovnika grada Zagreba (s 41.895 na 79.282)²⁹, a u istom razdoblju je broj industrijskih i manufakturnih radnika u Zagrebu više nego utrostručen, tj. porastao je sa 1.048 na 3.665.³⁰ Zagreb je početkom 20. stoljeća već imao obilježje industrijskog grada ...u kojemu je prerađivačka privreda već uvelike bila prerasla obrtničku proizvodnju. Zahvaljujući institucionalnoj osnovi kreditnog poslovanja i snazi kreditnih zavoda širi se tvorničko poduzetništvo. Intenzivni procesi industrijalizacije i urbanizacije nastavili su se i kasnije.³¹

Seljaci su odlazili u gradove misleći kako će u njima pronaći novu egzistenciju, a najveći ih je broj završio kao radnici u rastućoj industriji. No, uspoređujući podatke o broju osiromašenih seljaka i broja novih

24 Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835-1918.)*, str. 128.

25 *Statistički atlas kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.-1915.*, Kr. Zemaljski statistički ured, Zagreb 1915., Tabl. XCVII.

26 Igor Karaman, Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, ur. Mirjana Gross, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1981., str. 326-328.

27 Udio u ukupnom dioničarskom kapitalu u ugarskoj polovici

Monarhije uplaćenog dioničarskog kapitala u hrvatsko-slavonskim novčarskim zavodima. Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835-1918.)*, str. 121.

28 Mira Kolar-Dimitrijević, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine.*, Hrvatska narodna banka, Zagreb 2013., str. 129-130.

29 Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, JAZU, Zagreb, 1979., str. 767.

30 Dragutin Feletar, Zoran Stiperski, Razvojne faze i procesi disperzije industrije Zagreba, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 17, Zagreb, 1990., str. 180.

31 Božena Vranješ Šoljan, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1991., str. 147-148.

radnika, vidljivo je kako se brže odvijao proces seljačkog osiromašivanja od procesa otvaranja novih radnih mjesta u industriji. Veći broj radnika koji su se nudili poslodavcima od broja slobodnih radnih mjesta bio je put za smanjenje nadnica te produžetak teškog života osiromašenog seljaštva koje se preselilo u gradove.³²

Istovremeno je došlo do raslojavanja kod obrtnika u gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji. Također je od 1890. do 1910. porastao broj industrijskih poduzeća s preko 20 zaposlenih i to za dva i pola puta (sa 109 na 255) kao i broj, prema ondašnjoj statistici zabilježenih industrijskih radnika (s 9.855 na 23.151) među koje nisu bili ubrojani mnogobrojni nadničari i sluge te seljaci koji su radili razne poslove u šumarstvu, prijevozu, u građevinarstvu i drugdje.³³

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća dolazi do razvoja metalne industrije, početka industrije strojeva, te brzog razvoja tekstilne i kemijske industrije, a napredovala je i građevna industrija (s industrijom kamena i zemlje). Istovremeno je došlo do zastoja u razvoju drvene industrije. Sve više se upotrebljavaju strojevi, posebice u cementnoj te prehrambenoj (i duhanskoj) industriji. Npr., 1906. godine je u Hrvatskoj i Slavoniji zabilježeno 611 strojeva koji sa ukupnom snagom motora od gotovo 29.827 konja zapošljavajući 2.4687 radnika.³⁴ Godine 1912. broj strojeva je narastao na 895, sa snagom od 52.056 konja. Inače je broj industrijskih pothvata 1890. iznosio 110, da bi do 1900. bio gotovo udvostručen te je iznosio 213. Istovremeno je broj industrijskih radnika porastao s 9.892 na 18.799. U razdoblju do 1910. godine nastavljen je daljnji rast industrijskih pothvata te porast broja radnika u industriji (broj pothvata je narastao na 271, dok je bilo 23.604 radnika), ali u mnogo manjem intenzitetu nego u posljednjem desetljeću 19. stoljeća. Bila je vidljiva i tendencija usmjeravanja industrijskog poduzetništva u gradska naselja, a najveći su napredak u tome imala dva najjača gradska središta - Zagreb i Osijek, obuhvaćajući 1910. više od trećine sveukupne industrijske ekonomike te industrijskog radništva u Hrvatskoj i Slavoniji.³⁵

Kapital većih poduzeća koja su sjedišta imala u Hrvatskoj i Slavoniji utrostručio se u razdoblju od 1905. do 1910. godine s 12 na 34 milijuna kruna što je ekvivalent porastu sa 120 na 340 milijuna američkih dolara,

a porastao je i njihov broj s 34 na 53, no k njima valja pribrojiti dionička društva koja su svoja sjedišta imala u Ugarskoj ili u Rijeci s kapitalom od 11 milijuna kruna (i aktivom od 31 milijun kuna ili oko 310 milijuna današnjih američkih dolara) 1910. godine. Iako je došlo do rasta industrijske proizvodnje, ona ipak nije bila dovoljnog obima kako bi zadovoljila naše tržište te je stanovništvo Hrvatske i Slavonije dio potreba za industrijskom robom moralo zadovoljavati uglavnom iz austrijskog dijela Austro-Ugarske Monarhije. Istovremeno je potrebu za industrijskim kapitalom Hrvatske i Slavonije zaustavljala mađarska ekonomska politika usmjerena na protekcionizam koji je išao na ruku mađarskoj industriji dok je industrija na prostoru Hrvatske i Slavonije bila zapostavljena, što je rezultiralo sporijim gospodarskim razvojem.³⁶

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća kontinuirano je rastao broj stanovnika. Godine 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji je popisano 1.895.369, 1900. g. 2.397.872, a 1910. g. 2.602.859 stanovnika.³⁷ U tri desetljeća došlo je do porasta stanovništva za više od 700.000.

Povećanje broja stanovnika u gradovima te seljaci koji su ojačali proizvodnju, predstavljali su novo tržište koje je rezultiralo rastom broja trgovina i zaposlenih u trgovini što pak ukazuje na ubrzani rast trgovačke aktivnosti. Postojale su dvije vrste poljoprivrednog posjeda – 1) veleposjednički i 2) seljački. Oni su se, prije svega, razlikovali po načinu proizvodnje, ali i prema veličini. Veleposjedi (površine iznad 100 jutara) su predstavljali svega 0,26 posto svih posjeda (u Ugarskoj 0,98 posto), a u svojem su okrilju obuhvatili 27,7 posto zemljišnih površina. U Ugarskoj su veleposjedi obuhvaćali 47,66 posto, što znači da je tamo bila gotovo dvostruko veća koncentracija zemljišta obuhvaćenih veleposjedima. U tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji je živio i veliki broj siromašnih seljaka (s posjedima do 5 jutara) koji su obuhvaćali čak 44 posto svih seljačkih gospodarstava (u Ugarskoj 53,59 posto). Srednji sloj seljaštva (s posjedima od 5 do 20 jutara) je činio 47,30 posto od ukupnog zbroja seljačkih gospodarstava (u Ugarskoj 35,33 posto), što je vidljivo iz Tablice 2. To je značilo kako je tada bilo puno seljaka koji su bili ovisni o veleposjednicima, a u usporedbi s Ugarskom moguće je zaključiti da je u Hrvatskoj i Slavoniji bio značajno veći udio srednjeg seljaštva, a i bitno manji udio siromašnih.³⁸

32 Bićanić, *Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj*, str. 66.

33 Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968., str. 321.

34 Bićanić, *Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj*, str. 70-71.

35 Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Naprijed, Zagreb, 1991., str. 206, 209.

36 Bićanić, *Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj*, str. 71.

37 Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981.*, Globus, Zagreb, 1987., str. 100.

38 *Statistički godišnjak zemalja Ugarske krune 1899.*, Kr. Ugarski središnji statistički ured, Budapest, 1901., str. 67; *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1*, str. 337-340; Bićanić, *Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj*, str. 58-59.

Tablica 2

Struktura zemljišnog posjeda u Ugarskoj te u Hrvatskoj i Slavoniji 1895. godine

Kategorije gospodarstava po jutrima	Posjedi (gospodarstva)		Opseg zemljišta u hektarima	
	U Ugarskoj	U Hrvatskoj i Slavoniji	U Ugarskoj	U Hrvatskoj i Slavoniji
Sitna gospodarstva (do 5 jutara)	1.279.718 (53,59%)	180.175 (44,19%)	1.240.222 (5,84%)	227.311 (8,47%)
Mala i srednja gospodarstva	1.085.129 (45,43%)	226.089 (55,51%)	9.861.699 (46,5%)	1.713.161 (63,84%)
Manji veleposjedi	19.867 (0,83%)	930 (0,21%)	3.259.308 (15,37%)	140.093 (5,23%)
Veći veleposjedi	3.768 (0,15%)	209 (0,05%)	6.848.818 (32,29%)	602.822 (22,46%)
Ukupno	2.388.482	407.403	21.210.047	2.683.387

Izvor: *Statistički godišnjak zemalja Ugarske krune 1899.*, Kr. Ugarski središnji statistički ured, Budapest, 1901., str. 67

U poljoprivredi je došlo do pojave intenzivnije obrade zemlje te sve većeg broja zabilježenih kupoprodajnih poslova vezanih uz poljoprivredno zemljište, koje je završilo njegovim velikim kreditnim opterećenjima, koji će se pokazati kobnima u doba krize. Teška agrarna kriza je krajem 19. stoljeća prouzročila promjene u hrvatskoj poljoprivredi. U prvoj fazi krize velike su se promjene vidjele kroz pad cijena poljoprivrednih proizvoda, nemogućnost njihove prodaje, napuštanje pojedinih oblika proizvodnje, prestanak plaćanja dugova te jačanje procesa prisilne naplate koji je dodatno osiromašio seljake. U drugoj fazi nastupilo je prilagođavanje gospodarstva kriznoj situaciji, a istovremeno je došlo do propasti dijela seljaštva koje je djelomično moralo prodavati zemlju, za razliku od ranijeg perioda kada se djedovina nije prodavala ni pod koju cijenu. Oni koji su imali novaca za kupnju zemlje, vršili su jak pritisak na one koji su bili ekonomski slabiji, a analizom prodaja se može doći do zaključka kako su se najviše prodavali posjedi manji od 10 jutara. Cijena zemljišta je bila vrlo visoka i kretala se od 1.150 kruna (ekvivalent približno današnjih 11.500 američkih dolara) po jutru (1895.-1900.), za nekoliko godina, narasla na 1.460 kruna (1901.-1905.). Krizu su iskoristili oni pojedinci koji su posjedovali slobodni kapital te su kupovali zemlju od osiromašenog seljaštva. To je izazvalo dijeljenje kućnih zadruga, veće opterećenje nekretnina, promjene u posjedovanju nekretnina, stvaranje vrlo siromašnog sloja seljaka koji je bio prisiljen na iseljavanje u prekomorske države itd. Teško razdoblje u gospodarstvu izazvalo je potrebu za prekomjernim zaduživanjem seljaštva, a dugovi su s 14,7 milijuna kruna (1886.-1890.) narasli na 23,3 milijuna kruna (1901.-1905.), što bi odgovaralo povećanju s otprilike 147 na 233 milijuna današnjih američkih dolara. Istovremeno je rastao broj tereta na poljoprivrednim posjedima koje je u istom razdoblju naraslo s 4,9 na čak 13 milijuna kruna. Ako promotrimo rast

hipotekarnih zajmova, onda se vidi drastični rast zaduženja seljaštva jer je do 1901.-1905. iznos seljačkih hipotekarnih zajmova narastao na 35,8 milijuna kruna (oko 358 milijuna današnjih američkih dolara). Rezultat visoke zaduženosti seljaka i ekonomsko propadanje dijela seljaštva vidljivo je kroz porast broja nadničara i seljačkih slugu u poljoprivredi koji se gotovo udvostručio od 1890. do 1910. godine.³⁹

Također je došlo do porasta iseljavanja iz Hrvatske i Slavonije, prvenstveno pod utjecajem velike poljoprivredne krize. Parcelacijom dijela veleposjeda nestalo je mogućnosti zarađivanja nadnica siromašnijim seljacima, a oni seljaci koji su u procesu parcelacije kupili veleposjedničku zemlju trebali su gotovinu za njenu otplatu. Dodatnu je teškoću predstavljala činjenica što je parcelirana zemlja bila vrlo skupa, a rokovi otplate su bili kratki i vrlo nepovoljni po seljake. Dio seljaka je u iseljeništvu otišao sa ciljem privremenog odlaska kako bi zaradili novac za otplatu zemlje i modernizaciju svoga gospodarstva.⁴⁰

Iz svih zemalja Krune sv. Stjepana u razdoblju 1881.-1885. prosječno je u prekomorske države iseljavalo 10.111 ljudi godišnje. Godine 1886.-1890. prosječan broj je porastao na 17.201, a godine 1891.-1895. dalje raste na 23.827. Prema ovim podacima, razvidno je kako je produljenje agrarne krize ubrzavalo iseljavanje u prekomorske zemlje. Najveći broj iseljenika je bio u Sjedinjene Američke Države, dok su se manje skupine iseljavale u Kanadu (britansku Sjevernu Ameriku), Brazil i Argentinu te od 1895. u Afriku, a tek pojedinci u Meksiko i Australiju. Usporedi li se broj iseljenih iz Hrvatske i Slavonije u odnosu na Ugarsku, primjerice za 1900. godinu, vidljivo je da je ono predstavljalo 10,7 posto svih iseljenika iz zemalja Krune

39 Bičanić, *Ekonomska podloga događaja 1903.* u Hrvatskoj, str. 60-61.

40 Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo banske Hrvatske*, Educa, Zagreb, 2009., str. 210, 254.

sv. Stjepana. Te je godine najviše iseljenika bilo iz Modruško-riječke te Zagrebačke županije, a najmanje iz Varaždinske, Ličko-krbavske i Srijemske županije.⁴¹

Činjenica je da se tek mali broj iseljenika vratio u domovinu. Npr., 1905. godine se na 28.059 iseljenika (od toga 22.246 u prekomorske države) vratilo svega 2.893 povratnika. No, ti su podaci iz službenih statistika samo djelomično točni jer je dio iseljenika odlazio iz zemlje ilegalno (što se npr. može vidjeti usporedbom naše i američke statistike), prvenstveno bježeći pred vojnom obvezom koja je tada trajala tri godine. Među iseljenicima je bilo najviše seljaka (80 posto), a iza njih su slijedili nadničari. Veći broj seljaka sa zemljom u tom je udjelu razumljiv jer je putna karta za prekomorske zemlje bila vrlo skupa i nadničari (bezemljaši) su teško mogli doći do nje. Naši su iseljenici u prekomorskim državama (prvenstveno u SAD-u) bili prisiljeni raditi najteže poslove za najniže plaće, no mnogi su od njih uspjeli nešto uštedjeti i poslati novac u domovinu, što je donekle ublažavalo tešku gospodarsku situaciju. Najviše se ljudi iseljavalo iz Dalmacije te iz hrvatskih pasivnijih (npr. Modruško-riječke županije), odnosno vinogradarskih područja, dok je iseljavanje bilo najslabije iz Slavonije, Srijema⁴² i Varaždinske županije. Valja istaknuti da je u prvih pet godina 20. stoljeća iz Hrvatske i Slavonije odselilo oko 70.000 osoba (ili 3 posto stanovništva), što je u pojedinim regijama poremetilo razinu nataliteta i mortaliteta te time otvorilo proces depopulacije, čije su posljedice vidljive do današnjih dana. Hrvatska i Slavonije su bila i područja ...*useljavanja te je kolonizacija stranog stanovništva donekle ublažio negativan migracijski saldo. Iseljavanje je za Hrvatsku dugoročno imalo veoma negativne posljedice. Usporilo je njezin ukupan demografski rast, proširilo već započet proces depopulacije te poremetilo dobne, spolne i gospodarske strukture stanovništva.*⁴³

Bruto domaći proizvod Hrvatske (obuhvaćene današnjim teritorijem) godine 1903. iznosio je 3.599 milijuna američkih dolara (prema kupovnoj moći iz 1990.), što je po stanovniku iznosilo 1.107 dolara. Deset godina ranije bruto domaći proizvod je bio 2.803 milijuna dolara, a po stanovniku 951 dolara. Vidljivo je osjetno povećanje ukupnog bruto domaćeg proizvoda, ali relativno mali rast bruto domaćeg proizvoda po

stanovniku u razdoblju 1893.-1903. No, uzme li se u obzir dulje razdoblje, primjerice od 1870., kada je bruto domaći proizvod iznosio 1.635 milijuna dolara, a po stanovniku 682 dolara, vidljivo je da je u posljednjim desetljećima 19. stoljeća došlo gotovo do utrostručenja ukupnog bruto domaćeg proizvoda, dok je on po stanovniku porastao za više od trećine.⁴⁴

Porast bruto domaćeg proizvoda po stanovniku nije bio visok i radi brzog rasta ukupnog broja stanovnika. U posljednjim godinama 19. stoljeća prirodni prirast iznosio je preko 10 promila, što je visoka razina. Demografski razvoj Hrvatske i Slavonije krajem 19. i početkom 20. stoljeća *ovisio je o razvojnoj dinamici širih gospodarskih i političkih struktura. Uzajamni odnos stanovništva i gospodarsko-političkih uvjeta djelovalo je poput spojenih posuda: poticaji ili zastoji u politici i gospodarstvu trenutačno ili dugoročno odražavali su se i u stanovništvu.*⁴⁵

Godišnje poboljšanje životnog standarda raslo je od 1,47% (u razdoblju 1870.-1890.) na 1,80% (u razdoblju 1890.-1914.), što znači da životni standard nakon 1890. raste za oko petinu brže nego u prethodnom razdoblju, što pak ukazuje da se *početni učinak 3. Kondratjevljevog* vala podudara s gospodarskim uzletom u Hrvatskoj i Slavoniji. Dakle, jasno je vidljiv porast blagostanja početkom 20. stoljeća (u odnosu na prethodna desetljeća), no to blagostanje nije bilo jednako distribuirano. Najskromniji porast blagostanja ostvarilo je seljaštvo, gdje je modernizacija sporo napredovala, a uz probleme iznesene u ranijem dijelu teksta, valja upozoriti i na visoke stope smrtnosti seoske dojenčadi, neodgovarajuću prehranu (često i glad), izloženost bolestima itd. Na drugoj strani, u gradovima, poduzetnički sloj povećava i koncentrira bruto domaći proizvod, čime dolazi do rasta nejednakosti u društvu. Upravo je na toj osnovi raslo nepovjerenje seljaštva prema građanstvu, što su jako dobro artikulirala braća Radić. Osim toga, stambena izgradnja je na selu bila slaba, a po drugoj strani došlo je do snažne gradnje u gradovima, što također ukazuje na nejednaku distribuciju blagostanja usmjerena prema gradovima, a od koje seljaci nisu imali gotovo ništa.⁴⁶

No i unutar seljaštva je bilo razlika. Uski imućni sloj na selu bogatilo se zakupom zemlje, lihvaranjem, ali i proizvodnjom za tržište. Zadržni posjed se smanjivao na račun sitnih i prezaduženih posjeda seljaka

41 *Statistički godišnjak zemalja Ugarske krune 1898.*, Kr. Ugarski središnji statistički ured, Budapest, 1900., str. 43; *Statistički godišnjak zemalja Ugarske krune 1900.*, Kr. Ugarski središnji statistički ured, Budapest, 1902., str. 59.

42 Bićanić, *Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj*, str. 62-64.

43 Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo banske Hrvatske*, Educa, Zagreb, 2009., str. 210, 254.

44 Vladimir Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskog gospodarstva (1820.-2005.)*, HAZU, Zagreb, 2012., Tablica II.-64 na str. 215.

45 Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo banske Hrvatske*, str. 203-204., 254.

46 Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskog gospodarstva (1820.-2005.)*, str. 216-217.

koji su bili izvan kućnih zadruga. Vlasti su povremeno nastojale ublažiti problem seljačke prezaduženosti pa su otkupljivale male seljačke posjede koji su bili opterećeni dugovima zbog poreza. Uz probleme s uređenjem zemljišnih zajednica vrijedi upozoriti kako nije provedena segregacija šuma i pašnjaka, a nisu bile uređene ni zemljišne knjige. U selima je k tome rastao broj bezemljaša - seoskih slugu i nadničara, što su iskoristili doseljeni mađarski posjednici (potpomognuti akcijom Ugarske vlade s ciljem jačanja utjecaja mađarske manjine u Hrvatskoj i Slavoniji), koristeći ih kao radnu snagu bez određenog radnog vremena i prava. Dio problema na selu, a posebno vezan uz agrarnu prenaseljenost, kompenziran je s ranije obrađenim iseljavanjem koje je vrhunac upravo doseglo u obrađivanom periodu. Iako je iseljavanje s demografskog aspekta bilo štetno, ono je s gospodarskog pa i političkog gledišta predstavljalo „ispušni ventil“ za narasle napetosti u selu. U novije vrijeme postoje mišljenja da je u Austro-Ugarskoj *funkcionirala prikrivena, selektivna i vrlo djelotvorna politika iseljavanja iz političkih razloga. Naime, trebalo je u podnošljivo ravnovjesje dovesti broj Slavena s njemačkom i mađarskom populacijom.*⁴⁷

Uz spomenute probleme koje je imalo seljaštvo, moguće je utvrditi kako je nejednaka distribucija blagostanja (na kojoj je raslo nepovjerenje seljaštva prema građanstvu) bila jedan od važnijih (ali ne i jedinih) „okidača“ seljačkih pokreta 1903.-1904. godine, koji je uvjerio braću Radić da seljaštvo odmah treba uključiti u politički život. Uz to valja upozoriti da je nejednaka distribucija poraslog blagostanja postala i važnom osnovicom za okupljanje seljaštva oko programa nove Hrvatske pučke seljačke stranke.

Činjenica je da su prostori Varaždinske krajine (Đurđevačke i Križevačke pukovnije), gdje će se razviti prve jezgre Hrvatske pučke seljačke stranke, najranije razvojačeni (1871.) te je tamošnje seljaštvo, između svih stanovnika Vojne krajine, prvo imalo prilike prijeći na tržišno orijentiranu poljoprivredu. Na tom je području (koje se vrlo brzo sjedinilo s nekadašnjom Križevačkom županijom) došlo do snažnog napretka poljoprivredne proizvodnje. Npr., urod pšenice je od razdoblja 1885.-1889. do 1905.-1909. porastao s 9.100 na 36.900 tona, a istovremeno je urod kukuruza porastao s 38.600 na 67.500 tona. Proizvodnja pšenice se učestvostručila, a kukuruza gotovo udvostručila.⁴⁸ Taj kraj je od 1895. do 1911. imao najveći porast u broju goveda u Hrvatskoj i Slavoniji, a prema broju konja i svinja je bio među vodećim krajevima. No, treba ima-

ti u vidu da su cijene poljoprivrednih proizvoda bile niske pa je za seljake to značilo da su morali proizvesti i prodavati više robe kako bi mogli platiti poreze, zajmove i kamate. Uz to je došlo do porasta ukupnog broja stanovnika. Stoga se život na selu stalno pogoršavao, a slaba razvijenost lokalnih izvanpoljoprivrednih djelatnosti nije omogućavala prihvat viška radne snage iz poljoprivrede.⁴⁹ Usprkos tome u Bjelovarsko-križevačkoj županiji je tanki *gornji sloj seljaštva bio povučen kapitalističkom poljoprivredom, a mehanizacija i najamni rad omogućili su znatniju robnu proizvodnju žitarica. Ipak je i ovdje izvoz stoke ostao najvažnijim izvorom prihoda.*⁵⁰

Priključenje nekadašnje Vojne krajine civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji ukinula je nesnosne vojne službe i obveze, ali i povlastice te donijela nova opterećenja, osobito u bitnom povećanju poreza. Kako su te promjene doživljavali bivši krajišnici, može ilustrirati sljedeći tekst iz 1883. godine: *Prije je krajišnik za vojničku službu dobivao drva, sol, pašu, žir i u gladne godine hranu... radio na cestama i mostovima i plaćao minimalan porez od 3,5 novčića za učitelja i liječenje... danas ti je sve to drukčije, plati porez, komarinu (za pečenje rakije), duharinu, prinosebne postotke, biljege i kako se to sve nezove. Danas plati občinski namet od 40 do 50, a gdje-gdje i 60 novčića na poreznu forintu, 10 posto na porez za školarinu, 20 posto za bolnicu, plaćaj ogrjevna drva, japiju za zgrade, pašu, žir; plaćaj sol manje miere iste cijene.*⁵¹

Još uvijek ostaje otvoreno pitanje može li se utvrditi da li je Hrvatska pučka seljačka stranka svoj početak i najjača uporišta imala upravo u onim krajevima koji su najjače bili pogođeni agrarnom problemima. Je li upravo Bjelovarsko-križevačka županija, gdje je nastala prva jezgra Radićevog seljačkog pokreta (uz zapadni dio Varaždinske županije te još neka mjesta), jedno od tih područja, trebat će utvrditi u budućim komparativnim istraživanjima.

47 Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo banske Hrvatske*, str. 198-199.

48 Ante Gabričević-Matmut, *Stoljetni razvitak seljačkog poljodjelstva*, Izvor, Zagreb, 1999., str. 358.

49 Milivoj Redep, Miroslav Žugaj, Ksenija Vuković, *Agrarni odnosi i poljoprivredna proizvodnja u Bjelovarsko-križevačkoj županiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, *Cris* 7/1, Križevci, 2005., str. 99-102.

50 Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835-1918.)*, str. 127.

51 *Pozor*, br. 222 od 28. 1. 1883.; Hannes Grandits, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. stoljeće)*, FF Press, Zagreb, 2012., str. 130-131.